

DOKUMENTA

MOMIR NINKOVIĆ, stipendista
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Beograd

SEĆANJE MILUTINA VELIMIROVIĆA NA EPIDEMIJU PEGAVOG TIFUSA U PIROTU ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA*

Epidemija pegavog tifusa 1914–1915. u Srbiji

Ratnu 1914. Srbija je uspešno završila pobedama nad austrougarskim trupama – u avgustu na Ceru i u decembru na Kolubari. Ove dve pobede znatno su podigle ugled Srbije. Međutim, naličje ratnih pobeda predstavljali su ogromni gubici u ljudstvu, razaranja i pustošenja, kao i nova iskušenja koja su se preteći nadnosila nad iscrpljenom zemljom. Prema podacima koji su 1919. izneti na Mirovnoj konferenciji u Parizu, u toku 1914. Srbija je imala 69.022 poginulih ili umrlih od posledica ranjavanja ili bolesti. Pojedini krajevi zemlje (Mačva, Podrinje, Posavina) bili su razoreni i popaljeni, trebalo je hraniti veliki broj izbeglica (iz opustošenih krajeva, ali i iz Srema i istočne Bosne), privredna aktivnost je potpuno zamrla, vladala je velika oskudica u vojnom materijalu, namirnicama, novcu, radnoj snazi, a trebalo je izdržavati i 60.000 zarobljenika.¹

Takvo stanje dodatno je pogoršala epidemija pegavog tifusa koja je šest meseci harala Srbijom. Pegavi tifus (*Typhus exanthematicus*), koji se prenosi belim vašima, jeste akutna infektivna bolest koja se javlja u obliku epidemija u vanrednim okolnostima, poput gladnih godina i rata, kao posledica loših higijenskih i epidemioloških prilika. Prvi sporadični slučajevi su zabeleženi u oktobru 1914, a do pojave epidemije došlo je u zimu 1914. posredstvom austrougarskih zarobljenika. Posle proterivanja

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature (177016)* koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetjskom ratu*, Beograd 1984, 138, 157–158, 175–188; Mira Radojević, Ljubodrag Dimić, *Srbija u Velikom ratu 1914–1918. Krajinka istorija*, Beograd 2014, 117–148; Ђоко Трипковић, *Srpska rajina grama 1915–1916*, Beograd 2001, 15–20.

austrougarske vojske iz Valjeva 8. decembra u gradu je ostalo 3.500 bolesnika zaraženih pegavim tifusom. Stanje u Valjevu i okolini, velikoj raskrsnici na težištu ratnih operacija, bilo je katastrofalno. Iza austrougarske vojske ostali su nesahranjeni poginuli vojnici i ubijeni civili, nezakopani leševi stoke, gomile đubreta na otvorenom i po objektima, higijena u bolnicama je bila daleko ispod prihvatljivog nivoa, a prenosioci zaraze – vaši u rojevima su gmizali po mestima na kojima su boravili austrougarski vojnici. Sve ovo, kao i opšte stanje u ostatku zemlje, predstavljalo je „plodno tle“ za brzo širenje zaraze. Iz Valjeva, koje je bilo epicentar epidemije, kolone zarobljenika i izbeglica, ranjenika i bolesnika, u kojima su oboleli išli zajedno sa zdravima, raširili su bolest po celoj zemlji.²

Srpski vojni sanitet nije uspeo da se oporavi od gubitaka do kojih je došlo u toku Balkanskih ratova. U Prvi svetski rat se ušlo sa manjkom u sanitetskom kadru, naročito u hirurzima i epidemiolozima, a ni zalihe lekova i sanitetskog materijala nisu bile obnovljene. U Srbiji je 1914. bilo 450 lekara, a u vojni sanitet je primljeno i 159 stranaca. Na jednog lekara dolazilo je 750 vojnika (u nemačkoj vojsci taj odnos je bio 1 : 30). Da bi se nadomestio manjak sanitetskog kadra u dobroj meri su u lečenju ranjenika i bolesnika pomogali civili, a posebno članice Kola srpskih sestara. Žrtve pegavog tifusa su bile i istaknute članice ove organizacije poput predsednice Ljubice Luković i jedne od inicijatorki formiranja organizacije, akademske slikarke Nadežde Petrović.³

U odnosu na ostale bolesti koje su harale Srbijom „epidemija pegavog tifusa“, po svedočenju dr Arijusa van Tinhovena, „je sve zasenjivala“. Pegavi tifus je bio najrašireniji i najsmrtonosniji, a pored njega tifus se javljao u još dva oblika kao trbušni i povratni tifus. Džon Rid koji je 1915. boravio u Srbiji pisao je o njoj kao „zemlji tifusa – trbušnog tifusa, povratne groznice i tajanstvenog i žestokog pegavog tifusa, koji ubija 50 odsto svojih žrtava, i čiji bacil do tog vremena još niko nije bio pronašao“. Pored ovoga pojavili su se i kolera, difterija i dizenterija.⁴

2 Исидор Ђуковић, *Пегави тифус у Србији 1914–1915*, Београд 2006, 21–25, 30–33; Драгољуб Дивљановић, „Пегави тифус у Србији“, у: *Србија у 1915. години. Зборник радова*, Београд 1986, 95–98; Радован Чеканец, Јован Младеновић, Драган Микић, Александар Недок, Бранислав Поповић, „Историјски осврт на епидемију пегаваца 1914–1915. године у Србији“, у: *Српски војни саниџери 1914–1915. године*, Београд 2010, 209. Опширније о станју у Валјеву после протеривања аустроугарске војске, видети и Џон Рид, *Рај у Србији 1915*, Цетиње 1975, 71–73; Аријус ван Тинховен, *Страхоте раја у Србији. Дневник рајној хирурга*, Београд 2005, 67–95; Анри Барби, *Са српском војском. Трагична епопеја једног народа*, Београд 1986, 308–312; *Ваљевска болница 1914–1915*, *Зборник радова*, Ваљево 1992.

³ И. Ђуковић, *н. г.*, 17–20.

⁴ А. ван Тинховен, *н. г.*, 89–90; А. Митровић, *н. г.*, 189. Дžон Рид је забележио и следеће: „А тифус није био једини. Велике богинје, skerletna groznica, šarlah, difterija, harali су

Od pegavog tifusa su prvo obolele muške osobe starije od 20 godina, uglavnom između 20–30 godina i zbog toga je suzbijanje epidemije u ratnim okolnostima imalo veliki vojni značaj. Period inkubacije je uglavnom bio 4–6 dana, a znaci bolesti bili su: temperatura preko 40 stepeni, grozničavo stanje organizma, gubitak apetita, velika glavobolja, bolovi po celom telu, povišen puls, srčane tegobe, otežano disanje, zakrvavljene oči, ospe („pege“) po telu i nervne tegobe (uznemirenost, razdražljivost, nekontrolisana nužda, bežanje iz bolnice, halucinacije, delirijum, pokušaji samoubistva). U odmaklom stadijumu gangrena je napadala pojedine delove tela i oni su morali biti amputirani. Džon Rid opisuje stanje u jednoj od bolnica u Valjevu: „Postojala je i strašna soba, puna ljudi, s tifusnom gangrenom, užasnom bolešću koja u pedeset odsto vojničkih slučajeva dolazi sa tifusom, a od koje meso truli i kosti se mrve. Jedina nada da se ona zaustavi u tome je da se oboleli deo amputira. I ova soba je puna ljudi bez ruku i nogu, ljudi kojima su trulila lica i grudi. Oni su jaukali i vikali plačući: 'Kuku majko! Majko božja, spasi me!'. Većini njih ništa nije moglo da se pomogne. Meso bi s njih otpadalo dok im gangrena ne bi zahvatila srce ili mozak, a onda bi došla smrt u strašnoj agoniji“. Dešavalo se da su oni koji su preležali „pegavac“ umirali od gangrene, ako im na vreme nisu operisani delovi tela koje je gangrena zahvatila. Stanje u bolnicama bilo je katastrofalno – bile su prljave, bez osnovnih sredstava za održavanje lične i kolektivne higijene, bez osnovne medicinske opreme i lekova, pretrpane ranjenicima i bolesnicima. Pri lečenju obolelih prvo su primenjivani tradicionalni narodni lekovi: hladne i rakijske obloge za smanjenje temperature, vinsko sirće, beli luk, raso, stavljanje sumpora i naftalina u odeću i posteljinu, a od lekova su korišćeni kinin, salicil i sredstva za jačanje rada srca. Dugo je glavno sredstvo koje se davalo bolesnicima bio aspirin, a bolesnicima je u obliku injekcija davan i serum rekonvalescenta.⁵

Državni odbor za borbu protiv zaraznih bolesti, koji je formirala Vlada, imao je široka ovlašćenja sa ciljem suzbijanja epidemije. Prve preduzete mere bile su identifikacija bolesti, izolacija zaraženih, nabavka i

duž glavnih drumova i u zabačenim selima, a bilo je već i slučajeva kolere, koja će se sigurno širiti dolaskom leta, u ovoj opustošenoj zemlji“. Ц. Рид, *н. г.*, 13–14. Опширніше о заразним болестима 1914–1915. године, видети Д. Микић, А. Недок, Б. Поповић, „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године“, у: *Српски војни саниџет 1914–1915. године*, 181–204.

⁵ И. Ђуковић, *н. г.*, 23–26; Д. Дивљановић, *н. г.*, 100–101, 110; Р. Чеканец и др., *н. г.*, 226–238; Катарина Штурценегер, *Србија у европском рату 1914–1915*, Нови Сад 2009, 118–121; Владимир Станојевић, *Историја српској војној саниџети. Наше ратно саниџетско искуство*, приредили: Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Београд 1992, 327; А. Митровић, *н. г.*, 190–191; Џон Рид, *н. г.*, 72.

upotreba sredstava za ličnu i kolektivnu higijenu, dezinfekcija odeće, posteljine i prostorija, kupanje i šišanje. Vršena je razmena iskustava, pružana pomoć i nadgledano izvršavanje naredbi. Vlada je odobrila kredite za nabavku lekova i opreme i 9. februara 1915. uputila apel saveznicima za pomoć u kadrovima i lekovima. Predstavnici savezničkih država u Srbiji su javljali da se na Srbiju kao vojni faktor više ne može računati ukoliko joj se ne pruži hitna pomoć. Najznačajnija pomoć stigla je početkom marta iz Rusije, Velike Britanije i Francuske, ali je bila značajna i pomoć koja je stizala iz drugih zemalja (SAD, Grčke, Švajcarske, Italije, Danske, Holandije, Japana, Argentine, Čilea). Pošiljaoci pomoći su bili različiti: vlade, nacionalne organizacije Crvenog krsta, dobrotvorna udruženja i pojedinci. Pomoć iz inostranstva (lekari specijalisti, bolničko osoblje, neophodna oprema, lekovi, novac) bila je odlučujući faktor u obuzdavanju epidemije. Ukupno brojno stanje stranih sanitetskih misija iznosilo je 200 lekara, 500 medicinskih sestara, 25 poljskih bolnica i više pojedinačno prispelih dobrovoljaca. Pukovnik dr Vilijam Hanter, koji se nalazio na čelu britanske misije, bio je mišljenja da se promeni taktika borbe protiv pegavog tifusa – da se težište borbe prenese sa lečenja na sprečavanje širenja zaraze preventivnim merama i uništenjem vaši metodama pogodnim za široku primenu. Mere koje je Hanter predložio, i koje su usvojene, bile su: obavezna prijava svih bolesnika, njihova izolacija i depedikulacija (dezinskcija vrelom vodenom parom), podizanje lične higijene na najviši nivo pošto se prethodno unište vaši, smeštanje obolelih u bolnice, obaveštavanje javnosti preko plakata i novina o prirodi bolesti, snabdevanje svih struktura društva sa dezinfekcijensima i uređajima za dezinfekciju, formiranje javnih dezinfekcionih stanica, a od naročitog značaja je bilo uvođenje u široku upotrebu bureta za dezinfekciju koje je konstruisao dr Stammers (poznato kao „srpsko“ ili „Hanterovo bure“). Srpska vlada je usvojila navedene predloge i njihova sinhronizovana primena u celoj zemlji od 16. marta je rezultirala potpunim uništenjem vaši do kraja meseca. Ovo je dovelo do zaustavljanja i povlačenja epidemije, da bi u toku maja umiranje od „pegavca“ bilo svedeno na nivo od pre pojave epidemije. Od velikog značaja bile su i naredbe Vrhovne komande na osnovu kojih je došlo do potpunog prekida železničkog saobraćaja (3–18. mart), dezinfekcije vagona, stanica i ograničavanja kretanja ljudi.⁶

Epidemija pegavog tifusa, za koju tadašnji načelnik Saniteta Vrhovne komande Lazar Genčić kaže da je opravdano nazvati je „zdravstvenim Kosovom“, odnela je više ljudskih života nego ratne operacije i zločini

⁶ И. Буковић, *н. г.*, 32, 35–36, 39–87, 161–166, 171–191; Р. Чеканец и др., *н. г.*, 220–224; А. Митровић, *н. г.*, 190–193; Б. Трипковић, *н. г.*, 22; Жарко Вуковић, 1915. *Савезничке војне мисије у Србији. Да не заборавимо*, Београд 2009.

okupatora iz 1914. Mnoga sela su desetkovana – Džon Rid je zabeležio da je u jednom selu na putu od Loznice ka planini Gučevo ostala živa samo jedna žena, dok su ostali stanovnici pomrli „od pegave groznice“. Anri Barbi navodi slučaj sela u kome je od 1000 stanovnika njih 700 imalo tifus, a 300 umrlo. Bilo je slučajeva da su cele porodice bolovale od pegavog tifusa, u nekima je kao glava porodice ostao „dečačić od dvanaest godina“, dok su se neke porodice „gasile i nestajale“.⁷ Stopa smrtnosti je varirala od 15% na početku, do 60–70% na vrhuncu epidemije (Van Tinhoven navodi da je u Valjevu i ostalim mestima na vrhuncu epidemije smrtnost u bolnicama bila preko 90%).⁸ Popis žrtava ne postoji. Prema procenama broj obolelih se kreće između 400.000–500.000 do 1.050.000, dok procene o broju umrlih variraju od minimalnih 80.000–100.000 do 210.000. Najčešće se navode brojke 135.000–150.000.⁹ U borbi sa epidemijom stradalo je između trećine i četvrtine srpskih lekara. U literaturi se navode brojke od 124 do 132 lekara, ne računajući lekare iz drugih zemalja. Pored lekara i ostalo medicinsko osoblje je imalo ogromne gubitke.¹⁰

Milutin Velimirović

Dr Milutin Velimirović (1893–1973) imao je dug i raznovrstan život, bio je: doktor, književnik, putopisac, prevodilac, humanista, ratnik i senator. Rođen je u Pirotu gde je završio osnovnu školu i šest razreda gimnazije, dok je VII i VIII razred završio u Četvrtoj muškoj gimnaziji u Beogradu. Studije medicine koje je započeo 1912. u Moskvi, prekinuo je 1914. dobrovoljno stupivši u vojsku na dužnost lekarskog pomoćnika – prvo na kratko u Kladovu, a zatim u rezervnoj vojnoj bolnici u Pirotu do maja 1915, pa u II niškoj rezervnoj bolnici sa kojom je krenuo da se povlači po otpočinjanju ofanzive Centralnih sila 1915. U Prizrenu je bolnica rasformirana, a on prebačen u III pešadijski puk Moravske divizije prvog poziva, sa kojim je prošao albansku Golgotu. Zbog znanja ruskog jezika na Krfu je određen za člana vojne misije koja je marta 1916. upućena u Rusiju radi formiranja Srpske dobrovoljačke divizije. Tokom 1916. kao medicinar učestvovao je u borbama koje je ta divizija vodila u Dobrudži. Januara 1917. vraća se u Moskvu i ponovo upisuje na Medicinski fakultet. Zbog

⁷ И. Буковић, *н. г.*, 25; Ц. Рид, *н. г.*, 66; А. Барби, *н. г.*, 348.

⁸ Г. Чукић, „Односи теорије, стратегије и тактике у превенцији епидемије пега-вог тифуса у Србији 1914/15. године“, у: *Praxis medica*, 2006, vol. 34, br. 1–2, 109; Д. Дивљановић, *н. г.*, 96, 107; В. Станојевић, *н. г.*, 328; Р. Чеканец и др., *н. г.*, 240; А. ван Тинховен, *н. г.*, 90.

⁹ И. Буковић, *н. г.*, 22, 37, 167–168; Д. Дивљановић, *н. г.*, 95–96; А. Митровић, *н. г.*, 191; В. Станојевић, *н. г.*, 328, 335, 781.

¹⁰ И. Буковић, *н. г.*, 18, 169; А. Митровић, *н. г.*, 193.

revolucionarnih događaja iz 1917. morao je da prekine studije. Moskvu je napustio marta 1918. sa namerom da preko Sibira i Vladivostoka dođe do Solunskog fronta, što mu u ratnim okolnostima nije pošlo za rukom. U narednom periodu je radio u Kini i Mongoliji kao kontrolor u jednoj rusko-kineskoj ekspediciji. Tek u leto 1919. preko Šangaja i Carigrada stiže u Beograd. Iste godine kao državni stipendista odlazi u Prag gde 1921. završava studije medicine. Nakon završetka studija i povratka u zemlju zapošljava se u Knjaževcu gde ostaje 14 godina prvo kao sreski lekar, a zatim i upravnik bolnice. Za vreme boravka u Knjaževcu nastavio je da se bavi i književnim radom, učestvovao je u radu dobrotvornih društava, bio je starešina Sokolskog društva, deset godina je bio predsednik Udruženja rezervnih oficira i ratnika, a 1931. izabran je za banskog većnika. Iz Knjaževca je 1935. premešten u Niš, gde je kratko obavljao dužnost savetnika sanitetskog odeljenja Moravske banovine, zatim je tri meseca obavljao dužnost upravnika bolnice u Čupriji, da bi bio postavljen za upravnika građanske bolnice u Jagodini gde je radio deset godina. U februaru 1939. izabran je za senatora. Za vreme Drugog svetskog rata radio je u jagodinskoj bolnici, gde je bio teže ranjen u grudima. Posle završetka Drugog svetskog rata prešao je u Beograd gde je od 1945. radio kao šef odseka u Ministarstvu zdravlja NR Srbije. Na ovoj funkciji se nije dugo zadržao, po svojoj želji vratio se radu sa pacijentima na grudnom odeljenju Gradske bolnice na Zvezdari, gde je 1955. penzionisan. Posle penzionisanja više vremena je posvetio književnom radu.¹¹

Uspomene Milutina Velimirovića

Uspomene Milutina Velimirovića čuvaju se u Arhivu SANU. Hronološki se odnose na period od rođenja autora, 1893, do 1944, s tim što period od 1918. do 1935. nije obrađen. Tekst je napisan mašinom za kucanje na papiru A4 formata, ukupno 523 strane, i podeljen je na 17

¹¹ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, 14325, *Uspomene Milutina Velimirovića*; Ranko Barišić, „Seћање прим. др Милутина Велимировића на ратне и здравствене прилике у Србији у току I светског рата“, *Архив за историју здравствене културе Србије*, 1990/91, бр. 1–2, Београд 1990, 127–134; Љубиша Рајковић, „Милутин Велимировић“, *Развитак*, 1/1981, 70–78; *Српски биографски речник*, II, Нови Сад 2006, 119–120; Гојко Антић, *Велимировићи. Књижевна баштина*, Андријевица 1996, 203–233; Момир Нинковић, Небојша Стамболија, „Животни пут др Милутина Велимировића (1893–1973)“, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, *Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012*, Зајечар 2012, 141–150; М. Нинковић, Александар Лукић, „Милутин Велимировић (1914–1918), медицинар у Првом светском рату“, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, *Зборник радова са V научно-стручног скупа одржаног 1. новембра 2013*, Зајечар 2013, 73–87.

poglavlja. Središnji deo se odnosi na Prvi svetski rat, ukupno 13 poglavlja (po broju strana 51% teksta), dok se prva dva poglavlja odnose na period od 1893. do 1914. godine (detinjstvo, školovanje u Pirotu, Beogradu i Moskvi), a poslednja dva na period od 1935. do 1944. (službovanje u Nišu, Čupriji i Jagodini; Drugi svetski rat). Već sam prostor koji je posvećen periodu Prvog svetskog rata i mestu i delatnosti autora u njemu, govori o značaju koji im je M. Velimirović pridavao. Inače, on je aktivno radio i bio jedan od osnivača Udruženja nosilaca Albanske spomenice, u kome je vršio i dužnost potpredsednika. Imao je velike zasluge za izdavanje spomen-knjiga *Kroz Albaniju 1915–1916.* i *Golgota i vaskrs Srbije 1916–1918.*, u kojima je i sam objavio više tekstova. O njegovom interesovanju za događaje iz Prvog svetskog rata govori i to što se tematika njegova četiri romana (*Posle atentata*, *Teške godine*, *Lutanja*, *Neostvorena ljubav*) odnosi upravo na ovaj period.

Odsustvo teksta koji bi pokrio period od 1918. do 1935. predstavlja nedostatak za eventualno objavljivanje *Uspomena* u celini. U poglavlju *Pegavac u Pirotu 1915 god.* može se videti slika „u malom“, uz određene izuzetke (na primer, umiranje civila), stanje u Srbiji za vreme ove epidemije. U Pirotu su i pre epidemije bolnice bile prepune ranjenika i obolelih od tetanusa. Iz sećanja M. Velimirovića na epidemiju „pegavca“ vidi se na koji način je nadomešten nedostatak adekvatnog bolničkog smeštaja (škole, kafane...), kakvi su bili uslovi u kojima su bolesnici boravili (nizak nivo higijene, nedostatak kreveta, rublja, hrane, posuđa, lekova), zalaganje i umiranje lekara i bolničara s jedne strane, a s druge strane ponašanje pojedinih lekara – upravnika vojne bolnice; na koji način je vođena borba protiv vaši (načini dezinfekcije), simptomi bolesti, način lečenja, osude lekara „sa raznih strana“, kao i opisi „teških i jezivih epizoda“ koje su pratile epidemiju. Autor, koji je i sam preležao pegavac, dao je i svoje mišljenje o tome ko je odgovoran za to što nisu stvoreni bolji uslovi za borbu sa epidemijom. Nije na odmet na kraju pomenuti da sećanja, memoari, nisu istorija, već pišćev subjektivan doživljaj prošlosti u kojima se on suočava sa događajima u kojim je učestvovao i vremenom koje je proživio. Ovo treba imati u vidu prilikom čitanja teksta koji sledi. Uzimajući u obzir pročitane izvore i literaturu o epidemiji, možemo zaključiti da ovaj tekst upotpunjava postojeća znanja o toku epidemije i njenim posledicama.

PEGAVAC U PIROTU 1915 GOD.¹²

U istoriji ratnih zaraza strašna epidemija pegavca u Srbiji 1914–1915 god. zauzima jezivo mesto kao jedna od najstrašnijih morija.¹³

Niš je za vreme rata 1914–15 bio glavni i najveći grad Srbije. Imao je dosta vojske i mnogo zarobljenika, pa, prema tome, za vreme epidemije i mnogo bolesnika od pegavca.¹⁴ Taj strašan pomor nije bio samo u Nišu po bolnicama i logorima, nego i u svim mestima Srbije, koja su imala obične, a pored njih i rezervne vojne bolnice. Sve su bile prepune. Za vreme epidemije, zbog velike navale, uzimane su po varošima, pored škola i nadleštva, i mnoge kafane za smeštaj bolesnika.

U pojedinim niškim bolnicama umiralo je dnevno na stotine bolesnika, a njihovi leševi ležali su oko kapela kao umetrena drva.

Na frontu, tj. na vojišnoj teritoriji, sve poljske bolnice pod bolničkim šatorima, po školama, seoskim kafanama, pa i privatnim kućama, bile su takođe prepune.

Cela Srbija u to vreme bila je strašan logor bolesnika i samrtnika. Pustoš koju je epidemija po Srbiji činila bila je doista stravična. Invazija vaši bila je tolika da su u nekim prostorijama nazovi bolnica, po podovima kafana, ili u šatorima poljskih bolnica, vaši milele kao mravi. Kad se gazilo po njima čulo se pucketanje pod nogama.

Epidemija pegavca zahvatila je i Pirot svom silinom. Svakodnevno su vozovi dovozili bolesne vojnike sa raznih strana, a najviše iz Niša, jer tamo nisu imali gde da ih smeštaju.

U samom Pirotu su prvi oboleli zarobljenici,¹⁵ a zatim stari vojnici iz garnizona i novi regruti.

Bolesnici su u početku dolazili po nekoliko desetina dnevno, a zatim su nagrnuli u masama. Glavna bolnica za zarazne bolesti u Pirotu bila je vojna bolnica pored Gradašničke reke sa ranije podignutim barakama. Tamo se sve ispunilo za nekoliko dana, a zatim su brzo počele da se pune i

¹² Arhiv SANU, 14325, M. Velimirović, *Uspomene. Pegavac u Pirotu*, 1–12. Sećanje je otkucano pisaćom mašinom na 12 strana. Autor je na tekstu vršio manje pravopisne i stilске ispravke (precrtavao i dodavao određene reči, dodavao zareze, ispuštena slova) i podvlačio pojedine reči. Osim uvažavanja ovih njegovih izmena, nikakve druge intervencije na tekstu nisu vršene.

¹³ V. Stanojević je naveo sledeće poređenje: „Pomor i pustoš, koju je učinila ova najprilepčivija zaraza kod nas u vojsci i po narodu, može se uporediti samo sa čuvenim epidemijama iz Napoleonovih ratova“, V. Станојевић, *н. г.*, 339.

¹⁴ Opširnije o epidemiji pegavog tifusa u Nišu, videti: И. Буковић, *н. г.*, 97–129.

¹⁵ Укупно је од pegavog tifusa stradalo 30.000–35.000 заробљеника. А. Митровић, *н. г.*, 191; В. Станојевић, *н. г.*, 328.

ostale zgrade – zgrada suda, Gimnazija, Osnovna škola u Pazaru, Oficirski dom, škola kod stare crkve, gde su pre toga ležali ranjenici.

Zbog velike navale bolesnika uzete su u varoši i neke kafane, većim delom u Pazaru i dve u Tijabari, pa čak i neke privatne kuće. Da bi se svi bolesnici mogli smestiti sastavljani su kreveti, te su po tri bolesnika ležala u dva kreveta. Ali najviše bolesnika je ležalo na podu, na slami pokrivenoj čebadima ili šatorskim krilima. Po kafanama i privatnim kućama bolesnici su ležali većinom na nepokrivenoj slami. Te kafane – nazovi bolnice, bile su prava umirališta, gde su nesrećni ljudi u vatri i delirijumu umirali u zadahu vlažne slame, nakvašene mokraćom i zaprljane fekalijama. To su bile prave kužne kuće, kojih su se građani sa strahom klonili i prolazili drugom stranom ulice.

U nekim od tih prostorija bilo je nemoguće održati i najbedniju čistoću. O tome nije imao niko da se stara, a nije bilo ni sredstava. Obolele i pomrle bolničare smenjivali su neborci, trećepozivci ili zarobljenici. Oni su i sami padali i od posla i od zaraze, već posle nekoliko dana po dolasku i brzo umirali, a nove smene ubrzo je postizala ista sudbina. Dobrovoljni bolničarke i bolničari – žene i đaci, koliko ih je bilo, nisu mogli da savladaju ogroman posao. Za vreme epidemije njihov se broj znatno smanjio, nešto usled obolevanja, a nešto usled napuštanja posla zbog straha od zaraze. Pri takvom stanju stvari, sem običnog polivanja podova vodom i čišćenja metlom, ili prskanja rastvorom kreča i karbola, drugih mera održavanja čistoće nije bilo.

Nije bilo ni rublja, ni bolesničke hrane, ni lekova. Bolesni vojnici su često ležali u svom vojničkom rublju, a o promeni nije se moglo ni misliti. To se radilo samo u većim stalnim bolnicama u nekim većim mestima i u bolnicama stranih misija, a tih je bilo veoma malo.

Dezinfekcionih aparata u Pirotu nije bilo. Iz nužde, ali sa vrlo dobrom uslugom, uzeto je za dezinfekciju obično bure, koje se i svuda u zemlji, i na frontu, upotrebljavalo i koje je docnije u stranoj literaturi dobilo naziv „srpsko bure“.¹⁶

¹⁶ „Srpsko“ ili „Hanterovo“ bure je služilo za dezinfekciju vrelom parom veša, odeće i posteljine, čime su uništavane vaši. Njegova izrada je bila jednostavna i jeftina, a bilo je lako za upotrebu. G. Čukić smatra da je upotreba ovog bureta bila presudna pri suzbijanju epidemije i da to u literaturi nije dovoljno istaknuto. Lazar Genčić je na sledeći način opisao „otkrice“ ovog bureta: „Engleski lekari (...) izučavali su načine, kako bi se najlakše moglo stvoriti dovoljno srestava, za brzo čišćenje vojnika i naroda od vašiju. Jednom engleskom lekaru palo je u oči mnoštvo praznih buradi od benzina i gazolina u našem vojno-tehničkom zavodu u Kragujevcu, i porodila mu se ideja, da od bureta napravi jedan improvizovani dezinfekcioni aparat, koji bi bio u stanju, da uništi vaši i njihova jaja. Pokušaj je ispao za rukom; improvizovani aparat se pokazao vrlo praktičan, da se svuda lako preneti, lako namestiti i mogao je da radi neprestano. Vojno-tehnički zavod u Kragujevcu je mogao brzo da napravi dosta takvih aparata, te su isti počeli da se sa potrebnim upustvima šalju komandama i ustanovama na upotrebu.“. И. Ђуковић, *н. г.*, 164–165; Г. Чукић, *н. г.*, 110; В. Станојевић, *н. г.*, 783.

Od strašne najezde vašiju ljudi su se branili kako su samo znali, samo je to bilo teško, upravo nemoguće. Pričalo se da su po bivacima vojnici kopali rupe i u njih stavljali svoje vašljive uniforme i rublje i zatrpavali ih hladnom zemljom. Ostavljali su samo na sredini nezatrpano mesto i tu pravili kanal štapom i tamo ga ostavljali. Vaši su se bežeći od hladnoće slegale u sredinu i opsedale uvučeni štap, koji su vojnici s vremena na vreme izvlačili, provlačili preko plamena, i pored logorskih vatri na svoj način vršili dezinfekciju. Tako su počeli da rade i po bolnicama u Pirotu.¹⁷

Hrana bolesnika retko je gde bila prava bolesnička. Za veliki broj bolesnika, razbacanih po raznim zgradama, nije bilo ni dovoljno kuhinja, ni kuvara, a ni osoblja koje bi raznosilo hranu i pralo posuđe. Nije bilo ni dovoljno posuđa. Zato se dešavalo da je mleko, ako se negde i dobijalo, zadisalo na petrolej, jer se nosilo u nedovoljno opranim kantama od petroleja.

Što se tiče ishrane bolesnika, ona je većinom bila klasično vojnička, sa kazana, a služenje u porcijama.

Mnogi bolesnici su za sve vreme svoje bolesti bili stalno u velikoj vatri i bunilu. Te bolesnike je trebalo i hraniti i pojititi, a to nije imao ko da čini.

Od lekova se nekad davale tablete za obaranje temperature i hladni oblozi, a negde digalen u kapima, ako se mogao dobiti. Digalen je smatran za specifičan lek kod pegavca, i to kako kod laika, tako i kod lekara. Mnogi su se na njega nadali kao na spasenje. Sa tom nadom, i pored upotrebe, mnogi su umirali ubrzo posle razboljevanja. Ali glavni lek – bili su hladni vlažni oblozi, kojima su se bolesnici oblagali i koji su se menjali kako se moglo i stiglo, jer često nije imao ko da oblaže, ni da menja obloge, a nije ih u svima zgradama ni bilo.

O kupanju bolesnika za vreme bolesti nije moglo biti ni reči.

Epidemija je dočekana sa krajnjom oskudicom u pogledu materijalno-sanitetske spreme, bez ikakvih bolničkih udobnosti i sa minimalnim kadrovima sanitetskog osoblja. To nije bilo samo u Pirotu, nego u celoj zemlji.¹⁸

¹⁷ O metodama borbe protiv vaši, videti takođe: A. ван Тинховен, *н. г.*, 75–76.

¹⁸ Dr Dimitrije Antić je na sledeći način opisao stanje u I rezervnoj vojnoj bolnici u Kragujevcu čiju je upravu preuzeo u decembru 1914: „Sa svoje strahote, slika stanja bolnice u vremenu kada ju bejah primio, ostaće mi zauvek u pameti urezana: po nečistim sobama, hodnicima i stepenicama ležahu na golom patosu teški bolesni vojnici u vojničkom odelu, nečisti, puni vašiju, zbijeni jedan uz drugoga, da im čovek ne može prići. Jauk, zapomaganje, uzdisanje, poslednji ropac – dopirahu iz daljine do ušiju! Dakle, moradoh primiti bolnicu sa nekoliko stotina teških bolesnika, a bez kreveta, bez posteljnih stvari bez rublja, bez dezinfekcionih srestava, bez lekova, bez lekarskih instrumenata, pa i bez brizgalica za davanje kamforskih i dr. injekcija, bez dovoljnog broja lekara i bolničara, bez pribora za kuvanje i razdavanje hrane! Pri tom, svakim danom pridolažahu transporti novih bolesnika.“, B. Станојевић, *н. г.*, 315. O tome kako je jedan stranac opisao stanje u srpskim bolnicama krajem 1914, videti A. Барби, *н. г.*, 346–347.

Pored toga, epidemija je strahovito napala i te brojno slabe kadrove.¹⁹ Bolničari su padali i brzo umirali sami. To su većinom po nuždi bili bolničari, a stvarno bez neke naročite bolničarske obuke.²⁰

Malobrojnim još neoborenim lekarima, medicinarima i bolničarima, trebalo je vremena da se snađu u strašnoj bedi. U ono vreme nije se znalo o pegavcu to što se zna sad, a u početku epidemije nije se znalo ni toliko koliko kad je epidemija počela da se gasi.

Lekari, medicinari i bolničari, odolevajući svim teškoćama, borili su se gotovo svi do poslednjeg daha.

Pored bolničara umirali su i lekari. To je bio pravi pomor srpskih lekara, kako na bojištu tako još više u pozadini. Za vreme trajanja epidemije od četiri meseca pomrlo je više od jedne trećine srpskih lekara, dosta medicinara, a mnogo i stranih lekara koji su iz raznih zemalja i sa raznih strana došli u Srbiju u početku rata.²¹

Za vreme epidemije, kad su malobrojni borci vodili jednu tešku neravnomernu borbu sa strašnom napašću, pokušavajući da spasu srpsku vojsku od pomora, nije bilo pomoći niodkuda.

Nekoliko bolnica stranih misija, bile su gotovo sve samo za ranjenike.²²

Bolnice u Pirotu imale su nekoliko honorarnih lekara stranaca, tri Švajcarca (dr. Hug, dr. Pako i dr. Žanre), dva Poljaka (dr. [Tadija] Maševski i dr. Štempelberg) i jednog Rumuna – [Đorđa] Lazareska, koji i nije bio pravi lekar, nego lekarski pomoćnik, ili feljčer. Pored njih bila su i dva zarobljenika dr. Lauter i dr. Kovač. Od medicinara bila su dva ruska Jevrejina – Pupko i Bernštejn, i nas dva mobilisana Srbina – Čeda Nikolić i ja.

Švajcarci su radili samo sa ranjenicima kao hirurzi, a Poljaci, Rumun i zarobljenici, sa ranjenicima i bolesnicima. Mi medicinari pomagali

¹⁹ O lekarima u Pirotu za vreme rata, opširnije videti: Борислава Лилић, *Пироћанци у ратним околностима од 1912. до 1918.* Београд 1989, 152–155; Исти, *Историја Пироћа и околине. II део. Пироћ у саставу српске државе 1878–1918.* Београд 1994, 463–464.

²⁰ Dr van Tinhooven je o tome napisao: „Školovanog bolničkog osoblja u Srbiji nema. Pacijenti su, dakle, prepuštani neobučanim ljudima, a uslovi su prilično manjkavi“, A. ван Тинховен, *н. г.*, 86.

²¹ Masovno umiranje lekara K. Šturcenerger je objasnila na sledeći način: „Zašto je umrlo baš toliko lekara, pitali su me? Zašto? Oni nisu imali vremena da misle na sebe. Radili su danonoćno, a kada bi nakratko predahnuli, bili su premoreni i iscrpljeni da bi se još dezinfikovali“, K. Штурценегер, *н. г.*, 127.

²² U Pirotu je boravila engleska vojna misija sastavljena od pet žena i dvojice muškaraca. Ona je u radu pomagala dr Aleksandru Misirliću. U Pirotu su bili do početka 1915. godine. Б. Лилић, *Пироћанци у ратним околностима*, 153; Исти, *Историја Пироћа и околине*, 463. Strane misije za borbu sa epidemijom su, kao što je pomenuto, počele da dolaze u Srbiju od početka marta. Suprotno Velimirovićevo tvrdjenju, pomoć iz inostranstva imala je presudan značaj za zaustavljanje epidemije.

smo lekarima hirurzima u glavnoj hirurškoj bolnici, smeštenoj u zgradi suda, ali smo imali na staranju i svaki po jednu svoju zgradu.

Kad je počelo obolevanje od pegavca, u prvo vreme se nije znalo koja je bolest. Tek kad je počelo veće umiranje bolesnika, bilo je jasno šta je.

Od medicinskog osoblja prvo su oboleli dr. Lauter i medicinar Bernštejn. Oni su, srećom, ozdravili, ali su zato oboleli još šest lekara i medicinar Čeda. Svi oboleli lekari su pomrli, a Čeda je, posle teške bolesti, na sreću, prezdravio.

Smrt šest lekara za mesec dana, sve je zaprepastila, a bolnica je ostala bez potrebne medicinske snage.

Prva žrtva je bio dr. Štempelberg, povučen i miran čovek, spreman i vredan lekar. Njega su, kao Jevrejina, sahranili na jevrejskom groblju ispod Sarlaha. Pogreb u večernjem sutonu, po zimi i teškom raspoloženju ostavio je na sve pratioce tugaljiv utisak. Dr. Štempelberg je bio iz ruskog dela Poljske, gde je imao samo majku za koju mu je ostalo na stolu nedovršeno pismo i neispunjena novčana uputnica. Zatim je umro drugi Poljak, dr. Maševski,²³ emigrant-lutalica, dobar hirurg, ali veliki alkoholičar. Umro je i dr. [Dimitrije] Micić,²⁴ pa Rumun, a docnije i jedan lekar zarobljenik, dr. Kovač.

Rumun Lazaresku umro je ubrzo pošto je u Pirot doveo porodicu iz Rumunije.

Bili su to teški dani. Smrcu dr. Micića, upravnika bolnice, rezerv. majora, dobrog lekara kome smo se uvek mogli obratiti za savet i pomoć, bolnica je za neko vreme ostala obezglavljena.

Za izvesno vreme dužnost upravnika vršio je dr. [Božidar] Banković, lekar bez vojnog čina, stariji čovek, svakako po školi drug dr. Micića. Od dr. Bankovića nije bilo mnogo koristi. On je, opterećen velikom porodicom, celog dana bio zauzet privatnom praksom u varoši, jer je bio jedini Srbin lekar u Pirotu. U bolnicu je dolazio samo radi administracije i jedino smo ga tad i tu, u glavnoj zgradi, mogli videti sa lekarskim mantilom. Sa medicinarima držao se dosta zvanično.

Ceo posao u bolnicama oko bolesnika pao je na tri medicinara, dr. Lautera zarobljenika i na jednog Španjolca dr. Viktorijana Singlu, koji je u Srbiju došao iz Španije posle smrti verenice.

Uskoro je za upravnika postavljen rez. major dr. Aleksa Stojković, još veća nebriga i u svakom pogledu gori od dr. Bankovića. I on je u glavnu bolnicu dolazio samo radi potpisivanja i pregledanja pošte, zadržavao se po ½ sata ili sat i odlazio. U svoju kancelariju, odmah do glavnog ulaza u zgradu, nije nikoga primao sem nadzornika – ekonomskog komesara bolnice.

²³ Umro 10. februara 1915. И. Ђуковић, *н. г.*, 136, 212.

²⁴ Umro 20. februara 1915. Исто, 136, 211.

Na glavni ulaz u zgradu niko nije smeo da ulazi sem njega, a sve prostorije u koje se ulazilo iz tog prvog hodnika bile su ispražnjene. U hodniku kod ulaza stalno se nalazio jedan poverljiv čovek dr. Stojkovića, koji je pazio da ne bi neko ušao u taj nepristupni deo zgrade.

U glavnoj zgradi ležali su uglavnom zaostali ranjenici i hirurški bolesnici, ali je u jednom krilu bilo i bolesnika od pegavca. O njima se starao Španjolac dr. Singla, a sve ostale zgrade sa bolesnicima pale su na nas medicinare i dr. Lautera. Nad tim zgradama poveren je nadzor dr. Bankoviću, ali se on retko kad pojavljivao. I kad bi došao, navirio bi u neku sobu sa vrata, isčuđavao se, ljutito vrteo glavom, kao da smo mi krivi za sav onaj jad i očaj i odlazio. Nikada nije obukao lekarski mantil i nikada nam nije dao nekakav savet i uput. Na sve naše molbe i traženja neke pomoći, odgovarao je lakonski: „Treba se snaći! Lako je to samo tražiti bolničare kao da ih ja imam u džepu!“

Dr. Stojković nije nikad zavirio ni u jednu našu zgradu. On nas je prostački bagatelisao, ponižavao i maltretirao preko svog poverenika jednog narednika. Stalno se vozao fijakerom kroz varoši i, kažu, govorio je kako je zauzet u nekim komisijama itd. a stvarno je možda išao za praksom, ili se zadržavao u građanskoj bolnici.

Najveću pomoć imali smo od opštinskog lekara, Čeha dr. Adama [Ferdinanda], kome smo se mogli obratiti za savet i dobiti ga, i sa kime smo organizovali neku pomoć od zarobljenika Čeha. Među njima bilo je i nekoliko bolničara koji su radili u previjalištu, a drugi su nam, kao praktični i pouzdani ljudi, pomagali oko bolesnika, dok ih ne bi oborila bolest.

Dr. Adam je, pored svog redovnog posla opštinskog lekara, imao na staranju nekoliko kafana gde su ležali oboleli od pegavca.

Taj posao obavljao je sve do svoje smrti. I on je podlegao pegavcu i ostavio nezbrinutu ženu sa malom decom.²⁵

Za vreme epidemije, pored napornog posla, ponižavanja i raznih vređanja, morali smo da izdržimo i napade sa raznih strana, kao da smo mi krivi što se epidemija pojavila i što besni u celoj zemlji, pa i Pirotu.

Tako je mene i Čedu jednom na ulici napao neki potpukovnik Spasa: „Šta vi mislite i šta radite sa tom zarazom! Svima bih vama ja udario po 25 batina! A onom dr. Adamu ću raspaliti na pijaci 25, ako se za dve nedelje kafane ne oslobode od bolesnika!“

A sva naša krivica, koja je izazvala gnev potpukovnika Spase, bila je u tome – što je on video dva bolesnika na basamacima kafane u blizini svoga stana.

Moguće je da bi potpukovnik Spasa i ostvario svoju pretnju, da ga nije preduhitrio dr. Adam koji je ubrzo oboleo i umro.

²⁵ Umro 9. februara 1915. Исто, 136, 210.

Uzged rečeno, potpukovnik Spasa je u početku rata, kao komandant mesta, pokušao da sa leve obale Nišave podigne uzvodno od pešačkog mosta odbranbeni nasip. Za izvođenje tog ozbiljnog posla nije tad bilo ni pogodno vreme, niti je bilo tehničkih i materijalnih mogućnosti.

Podizanje tog provizornog bedema sa pobijanjem drvenog kolja u reku vršili su mobilisani neborci, a građa je uzeta od posečenih topola pored Gradašničke reke. Posečen je čitav red lepih starih topola na desnoj strani reke od artiljerijskih kasarna do železničkog mosta, a posečena stabla ležala su preko korita reke sve do puta na srugoj strani. To za vreme normalnog vodostaja nije ometalo tok vode, ali kad je jednom, posle provale oblaka u planinama, Gradašnička reka naglo nadošla, ponela je i oborene topole. One su se zadržale kod pešačkog mosta, gotovo zatvorile prolaz, a ogromna količina vode se izlila preko korita i poplavila veliki deo Tijabare. Neke slabije obližnje kuće su tad bile porušene.

Tako je zbog desetak metara pobijenog kolja u Nišavi, čime obala nije bila osigurana, poplavljen veliki deo varoši od Gradašničke reke.

*

Za vreme trajanja epidemije kod građanstva u varoši nije bilo ni obolevanja ni umiranja. Oboleli su izuzetno samo oni koji su imali neke veze sa bolnicom. Među njima i Kosta Kostić, odličan profesor i književnik, koji se, kao ekonomski komesar bolnice, zarazio i za nekoliko dana podlegao.²⁶

U pirotskim bolnicama боловали су само војници из Пирога и округа, а и из других крајева, као што су и многи војници Пироћанци боловали и умирали у другим местима. Од малобројних лекара Пироћанца готово сви су преболевали пегавач, а као резервни санитарски капетан умро је др. Александар Мисирлић, веома добар човек и спреман лекар.²⁷

У пиrotске резервне болнице за време трајања епидемије нико од грађана није навраћао, а поред официрског дома, гимназије и суда нико од грађана није пролазио, него су сви ишли супротном страном. Ако би наишао неко из болнице, сви су се скланјали, а познаници су бежали од њих да се не би поздравили.

²⁶ Супротно овоме у главном жаришту епидемије, Ваљево и његовој околини, почетком јануара 1915. у свакој кући је било оболеваних од пегавог тифуса. Према пописа жртана нема, лекари су после Првог светског рата тврдили да је број умрлих цивила „у сваком случају већи од броја умирања у војсци, и то у многоме већи“. И. Буковић, *н. г.*, 25; В. Станојевић, *н. г.*, 335.

²⁷ Умро 30. јануара 1915. у Горњем Милановцу, А. Недок, „Санитарско особље које је изгубило животе током ратних догађаја од 15.07.1914. до 30.09.1915“, у: *Српски војни санијети 1914–1915. године*, 365. О А. Мисирлићу, видети и: Драгољуб Јовановић, *Мегаљони*, књига I, Београд 2008, 114–115.

Bolnice, i nazovi bolnice (po kafanama), bile su stvarno kao neke kužne kuće. U njima su snažni i nekada zdravi srpski vojnici umirali u velikom broju. Često su baš snažni i dobro razvijeni ljudi umirali za nekoliko dana.

Za vreme epidemije bilo je mnogo teških i jezivih epizoda. Dešavalo se da su neki bolesnici za vreme čekanja na prijem pred zgradama i barakama, napolju na stepenicama glasno buncali, a neki tu i umirali, ne došavši na red da budu primljeni. Nekad su umrli dugo ležali na podu, ili na slami, pored živih bolesnika, jer bolničari nisu stizali da ih iznesu.

Mnogi su bolesnici u velikoj vatri i bunilu bili bujni, skakali su kroz prozore, bežali napolje, (neki su u vojnoj bolnici istrčavali i do reke), nasrtali izbezumljeno jedni na druge, kao u borbi na frontu, vikali, bacakali se...

Improvizovane kapele nisu mogle da prime sve umrle, pa su zato neki leševi ležali i napolju, na nekoj čistini, naslagani u redove. Prvih dana, dok još nije bilo tako mnogo umrlih, sahranjivali su ih u sanducima, posle su ih samo vozili u sanducima do groblja, a odatle vraćali prazne sanduke za druge. Docnije su ih vozili gole na volovskim kolima, pokrivene samo asurama, a asure su takođe vraćali, da bi njima sutra dan pokrili nove.²⁸

Oko kapela i mesta gde su ležali mrtvi, dešavalo se, da su noću dolazili psi skitnice. Bilo je leševa koji su sahranjivani sa oglodanim ušima ili drugim delovima tela.

Dešavalo se nekad da su i žive, samo obamrle, iznosili u kapelu, ili u dvorište, gde su se oni osvešćavali među mnogobrojnim ležećim mrtvacima. Jedne noći sam našao u kapeli još živog svog druga. Izneli smo ga odande i preneli u bolesničku sobu. On je, srećom, docnije ozdravio.²⁹

Ako se čovek na momenat prenese u ono vreme kad je u Srbiji, pa i u Pirotu, po bolnicama bio pravi pakao, ako mu pred oči izađu ona umirališta – prostorije po kafanama, gde su ljudi u velikoj vatri vršili i nuždu poda se, ako vidi one naslagane leševe po kapelama, ili umetrene gole mrtvace pored njih, i kad zamisli svu onu očajnu nemaštinu i nemoguće uslove pod kojima su tad radili lekari, medicinari i bolničari, moći će bar donekle da shvati zašto su neki od njih bili na granici ludila i zašto su neki pomišljali i na samoubistvo. Od toga ih je spasavala samo bolest od koje su oboleli, pa neki umrli, a drugi preboleli.

*

²⁸ V. Stanojević je naveo sledeći opis: „U jeku epidemije pegavca vidala se svakog dana jezovita slika: u običnim otvorenim kolima gomila mrtvacu jedan preko drugog, nepokriveni, sprovedeni su kroz varoš od mesta gde su umrli na groblje“, В. Станојевић, *н. г.*, 317.

²⁹ Sličan slučaj u bolnici u Valjevu opisuje Arijus van Tinhooven kada su bolničari na nosilima iznosili ka kapeli jednog teškog ranjenika koji je posle injekcije morfijuma utonuo u dubok san. А. ван Тинховен, *н. г.*, 78–80.

O epidemiji se dosta pisalo u dnevnoj štampi. Kritikovano je i napadano vođstvo našeg vojnog saniteta. Zvanični predstavnici su se branili, pa (valjda, da – prim. aut.) su u svoje vreme tražili kredite radi sprečavanja epidemija ako bi se one pojavile, a da im ti krediti nisu odobreni. Neki računski moljac, u licu računospitača ili finansijskog načelnika, jednim potezom pera zbrisao je tolike mlade živote. Samo su odgovorni rukovodilci vojnog saniteta i Vrhovne komande i pozadine, ipak krivi što svoje zahteve nisu iznosili ubedljivo i što ih nisu energično branili, jer su uvek mogli da ih potkrepe žalosnim iskustvom sa kolerom u Bugarskom ratu.

Ima krivice i do srpske vlade što tim zahtevima nije posvetila ozbiljnu pažnju. Kad se epidemija razbuktala i kad se sa zaprepaščenjem videlo kako ona nemilice kosi srpsku vojsku, svi su se prenuli i osvestili. Hitno je odobreno 2 miliona dinara (zlatnih) za borbu sa epidemijom, hitno su naručene barake, dezinfekcioni aparati, sanitetski materijal i traženi su lekari od saveznika. Zabranjen je i putnički saobraćaj željeznicom za mesec dana. Međutim, sve isporuke naručenog materijala stigle su ili pri kraju epidemije, ili posle nje, kao i većina lekara sa strane.

*

Epidemija pegavca besnela je u Srbiji, pa i u Pirotu, svom žestinom četiri meseca i za to vreme načinila je strašnu pustoš u srpskoj vojsci. To je bilo pravo istrebljenje i naša najveća izgubljena bitka. Računa se da je epidemija pegavca smanjila srpsku vojsku za 140.000 vojnika. To je strašna cifra.³⁰

Ako se uzme u obzir da su to sve bili mladi ljudi muškarci, koji su mogli da dadu još potomstva, onda je taj gubitak još veći – možda čak i do pola miliona.

Najstrašniji meseci, kad je bilo najviše obolevanja i umiranja, bili su februar i mart.

Mnogi su bolesnici i prezdravili, a prema odluci viših san. vojnih vlasti, svi prezdraveli su dobijali po 40 dana bolovanja kod kuće radi oporavka.

Iako je epidemija zadesila Srbiju, iscrpljenu teškim ratom, nespremnju za borbu sa takvom napasti, glavni sanitetski kadar – mlađi lekari, medicinari i bolničari, primili su muški borbu (sa izuzetkom pojedinaca tipa dr. Bankovića i dr. Stojkovića) i gotovo bez ikakve materijalne opreme i pomoći, podnoseći ogromne žrtve kao nijedan rod vojske ni stručni stalež, dali sve od sebe i spasli mnoge bolesnike.

³⁰ Broj od 140.000 odgovara procenama o ukupnom broju stradalih, dok procene o broju stradalih vojnika iznose 30.000–35.000, a pojedini autori navode i 80.000. И. Ђуковић, *н. г.*, 166–167; В. Станојевић, *н. г.*, 335.

U aprilu mesecu, sa nastupanjem toplih dana, a i zahvaljujući već nekom stečenom iskustvu i preduzetim merama, epidemija je počela da se gasi svuda u zemlji, pa i u Pirotu. Naglo se smanjivao i broj obolelih i umrlih.

Poslednji bolesnici od osoblja bolnice bili smo ja i Sava Rančić, koji je posle smrti Koste Kostića postao ekonomski komesar i nadzornik bolnice. Sava je bolovao veoma teško, ali je, na sreću, ozdravio. Pre bolesti došao je u sukob sa dr. Stojkovićem zbog nehatnog vođenja bolnice i zbog toga se žalio sanitetskom odeljenju u Nišu. Dr. Stojkovića, velikog krivca za mnoge propuste, smenili su i premestili, a sa njegovim odlaskom kao da je prestala i epidemija.

Bolnice su se naglo praznile i ostale za neke zaostale stare ranjenike i hronične bolesnike samo u zgradi suda, gimnazije i osnovne škole.

One su poluprazne bile već ponovo okrečene i očišćene, kao i sve druge zgrade i kafane, dok je mnogobrojne humke zajedničkih mogila na grobljima pokrila bujna trava.

Te humke je odavno zbrisalo vreme, a od onih strahota za vreme epidemije pegavca pre pola veka ostala su samo sećanja još živih svedoka i jezive priče koje mnogi savremenici primaju sa nevericom. Međutim, sve je to stvarno bilo...